

НАДЗВИЧАЙНІ ЗВІТИ ЧОРТКІВСЬКО-БЕРЕЖАНСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН ПРО ГОЛОД НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1946–1947 РР.)

Городицька Іванна,

здобувачка вищої освіти першого рівня
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюк
e-mail: ivannagoroditska@gmail.com

Науковий керівник: **Зуляк Іван,**

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей
історичних наук
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюк

Актуальність дослідження надзвичайних звітів зумовлена їхньою унікальною інформативною цінністю, оскільки вони відображають не лише масштаби гуманітарної кризи, а й реакцію українського націоналістичного підпілля на події, що розгорталися на окупованих територіях. Аналіз архівних джерел дозволяє з'ясувати причини та наслідки голоду, простежити механізми збору та передачі інформації в умовах підпільної боротьби, а також оцінити рівень обізнаності ОУН про ситуацію на Тернопільщині.

Мета дослідження – проаналізувати зміст надзвичайних звітів Чортківсько-Бережанської округи ОУН, виявити структурну та змістову специфіку, визначити значення для розуміння соціально-економічних процесів на Тернопільщині в повоєнний період. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: охарактеризувати історичний контекст, у якому формувалися звіти, визначити їхні основні тематичні напрямки, проаналізувати відображені в них факти та зробити висновки щодо ролі українського підпілля у документуванні суспільних процесів на окупованих територіях.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі зазначених джерел, які досі залишаються маловивченими в українській історіографії. Результати дослідження можуть бути корисними для подальшого вивчення історії українського націоналістичного руху, соціальної історії Другої світової війни та проблематики гуманітарних криз у контексті повоєнних ситуацій.

Ці документи є безцінним джерелом для вивчення всіх аспектів національно-визвольної боротьби ОУН на Тернопільщині в контексті загальної історії. Вони тісно пов'язані з оунівськими документами, що

зберігаються в державному архіві [1]. Чортківсько-Бережанська округа ОУН була однією з ключових структур, що підтримували зв'язок із різними регіонами України та документували суспільно-політичну ситуацію. Особливо важливим аспектом діяльності підпілля було збирання інформації про події на Тернопільщині. Надзвичайні звіти Чортківсько-Бережанської округи містять дані про соціальні умови, зокрема про голод, репресії та політику окупаційного режиму.

Тема голоду 1946–1947 рр. в радянські часи замовчувалася, через що науковцям була недоступною. У пам'яті народній вони ще й нині озиваються болем. Вона й по сьогодні залишається однією із трагічних сторінок історії українського народу. Замість «голод» у науковій літературі вживалися лише слова «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі» тощо [2, с. 98]. Дійсно, повоєнний голод 1946–1947 рр. упродовж декількох десятиліть залишався під суворою забороною з боку комуністичної влади СРСР. У наукових працях, підручниках та навчальних посібниках це явище не згадувалося, а саме слово «голод» було виключене з офіційного дискурсу. Радянське керівництво, прагнуло не заплямувати образ «успішного соціалістичного, а згодом і комуністичного будівництва», встановило жорстке табу на будь-яке обговорення цієї трагедії. Тема голоду фактично прирівнювалася до державної таємниці [3, с. 140].

Утікачів від голоду, які намагалися знайти порятунк на Львівщині та Тернопільщині називали «мішечниками», а в селах Івано-Франківщини та Чернівецьчини – «торбешниками». Вони були легко впізнаваними: виснажені, голодні, з мішком чи торбою через плече. До міст і сіл Тернопільщини вони діставалися різними шляхами, найчастіше залізницею. Однак пересування було небезпечним: підрозділи НКВС активно перешкоджали проникненню втікачів зі Сходу, оскільки офіційна радянська пропаганда стверджувала, що «в СРСР голоду не може бути». Утікачів оголошували «провокаторами», які нібито «дискредитують комуністичну владу, поширюючи брехливі чутки». Попри всі ризики, голодні люди, охоплені відчаєм, не зупинялися. Тисячам із них вдалося прорватися до міст і сіл Галичини, сподіваючись урятувати себе та своїх близьких [4]. Неодноразовими були випадки збройного пограбування селян. Складна ситуація, що склалася з продуктами харчування, призводила до того, що 22 вересня 1945 р. на одного селянина з Іване-Пустого Мельнице-Подільського району здійснили напад три демобілізованих озброєних червоноармійці. Їм вдалося його пограбувати і забрати два вози награвованого збіжжя і борошна. Однак вони натрапили на засідку, влаштовану працівниками НКВС. Внаслідок перестрілки, одного з них вбито, іншого поранено, ще один втік. На другому кінці села діяло одинадцять грабіжників, яким в результаті перестрілки вдалося втекти. Аналогічний випадок трапився у селі Більче-Золоте Борщівського

району. Злодіїв затримали, їм винесли вирок – чотири роки ув'язнення. У селі Витків троє грабіжників, які чинили опір, були розстріляні [5, арк. 1].

У звіті Чортківського надрайонного керівника ОУН йшлося про те, що упродовж 1946–1947 рр. на Тернопільщині склалися несприятливі умови, що спричинили значне зниження врожайності сільськогосподарських культур. На його думку, основними причинами цього явища були: посуха, брак тяглової сили та сільськогосподарського реманенту і примусове вилучення зерна державою. Власне посуха 1946 р. виявилася особливо руйнівною для врожаю озимих культур, що призвело до суттєвого зниження їхньої продуктивності. Найбільших збитків зазнали наддністрянські села Заліщицького, Товстенського і Мельницько-Подільського районів, а також Скала-Подільського району. Водночас у Чортківському та Борщівському районах її вплив був менш руйнівним. Іншим важливим чинником стало знищення тяглової худоби та сільськогосподарського реманенту внаслідок бойових дій Другої світової війни. Через це значна частина сільського населення була змушена використовувати примітивні методи обробітку землі, що негативно вплинуло на її продуктивність. Окрім того, скорочення поголів'я великої рогатої худоби спричинило зменшення удобрення ґрунтів, що також позначилося на рівні врожайності [5, арк. 2].

Як свідчить аналіз архівних документів, навіть за цих умов масштабного голоду можна було б уникнути, якби не примусове вилучення хліба радянською владою. Вона не врахувала наслідків неврожаю 1946 р. й уже на початку жнив розпочала виконання планів хлібозаготівлі. Особливо несправедливим було зобов'язання сплачувати податки зерном навіть за ті земельні ділянки, які не використовувалися для сільськогосподарського виробництва (пасовища, пустирі). За таких умов селяни змушені були віддавати державі практично весь урожай, не маючи можливості забезпечити себе продовольством до наступного сезону. У відповідь на надмірні хлібозаготівлі, сільське населення намагалося приховати частину зерна. Однак радянська влада активно застосовувала репресивні заходи: спеціальні загони ходили селами, використовуючи металеві штирі для пошуку закопаного хліба. У випадку виявлення прихованих запасів селян піддавали суворим покаранням [5, арк. 2].

Для розуміння масштабів продовольчого грабунку, який здійснювали органи влади в селах, варто звернутися до конкретних фактів. Наприклад, під час ревізії в господарстві Миколи Рокіцького (село Летяче) органи влади виявили 5 ц зерна, а також 7 мішків неочищеного збіжжя у stodолі Марії Рокіцької. Усе це було конфісковане під приводом «зв'язку з бандерівцями». У селі Цепівці в Тихоліза вилучено 3 ц бобових. У Василя, Грусевича ветерана війни, конфіскували останній центнер кукурудзи.

Подібні випадки масового продовольчого грабунку були поширені в усіх селах Тернопільщини. Вилучення не припинялися навіть тоді, коли село повністю виконувало визначені плани поставок. У таких випадках з району надходили додаткові розпорядження, що супроводжувалися новими хвилями насильства. Незважаючи на офіційне завершення хлібозаготівельної кампанії, співробітники Міністерства державної безпеки щоденно проводили обшуки в селах, вилучаючи будь-які залишки продовольства. Зокрема, недопечений хліб, крупи, молоко, м'ясо та інші продукти. Окрім продовольчих поставок, значний вплив на голод мали податки, збори та різноманітні примусові платежі. Під час їх стягнення радянська влада забирали все, що знаходила у селян, якщо ті не мали змоги розрахуватися. Наприклад, у господарстві селянина Федора Периха який не зміг сплатити встановлені збори, конфіскували усе майно та продукти харчування. Такі дії призводили до ще більшого зубожіння селянства, позбавляючи людей будь-яких засобів до існування [5, арк. 2].

Окрім хлібозаготівель, значний вплив на загострення голоду мали численні податки, грошові збори та штрафи, які накладалися на селян. Ці фінансові зобов'язання стали ще одним інструментом економічного тиску, що застосовувався радянською владою. Найбільш обтяжливими для селян були натуральні податки. З кожного господарства вимагали певну кількість м'яса, молока, яєць, овочів та навіть вовни. Незважаючи на те, що через посуху та війну господарства занепали, держава не знижувала норм податкових зобов'язань, а навпаки – збільшувала їх, накладаючи нові побори. Селяни, які не могли виконати цих вимог, піддавалися репресіям: їх викликали на допити, штрафували, виганяли з хат або висилали в інші регіони як «куркулів» та «саботажників». Окремі родини змушені були тікати в міста, залишаючи свої домівки в пошуках порятунку. Тотальна експропріація продуктів та майна, репресії щодо непокірних і свавілля владних структур призвели до того, що села залишилися без засобів для існування. Люди голодували, потерпаючи від хвороб і виснаження, а будь-які спроби врятуватися наштовхувалися на репресивну систему, яка безжально знищувала тих, хто намагався протистояти жорстокій політиці радянської влади [5, арк. 2].

Згідно з наявними даними, у період голоду значна частина населення зазнала важких випробувань через відсутність достатньої кількості продовольства і кормів для худоби. В умовах посухи та відсутності належного забезпечення пасовищами, худоба залишалася без достатнього харчування. Лише солома, що залишалася після збору врожаю, була доступною як корм для тварин, однак її кількість була обмежена, і в багатьох випадках вона конфісковувалася радянською владою. У цей період також часто виникали випадки конфіскації худоби, оскільки власники не змогли здати необхідні обсяги м'яса та молока, що призводило до втрат у господарствах. Органи влади, зазвичай, забирали

останні запаси продуктів у селян, включаючи борошно та інші харчові продукти, що значно погіршувало становище населення. У той час, коли голод дошкуляв, особливо у весняні місяці, селяни змушені були позичати продовольство, щоб вижити [5, арк. 3].

Не дивно, що вже в січні 1947 р. розпочалися масові звернення селян за хлібом. В окремих населених пунктах Товстенського району, кількість таких звернень зросла до 53 на день. У деяких селищах, як-от: Бедриківці, понад 50 родин відчували серйозні труднощі з продовольством. У селі Костільниці люди змушені були сушити лушпайки картоплі, розтираючи їх з кукурудзяними качанами, використовуючи все, що можна було переробити для їжі. Чимало сіл Мельнице-Подільського та Товстенського районів відправляли своїх жителів у пошуках хліба в інші райони. Голод змушував людей відмовлятися від необхідних предметів побуту, міняючи їх на зерно, яке потім мололи на жорнах для подальшого використання. У середньому вони могли отримати лише 50–60 г зерна на день. У наступні місяці кількість жителів у пошуках хліба значно зросла. Наприклад, діти віком від 10 – до 12 років із сіл Товстенського району долали довгі дистанції (до 70 км) в пошуках їжі. У деяких випадках, як у Скалі-Подільській, голодуючі вирушали навіть до віддалених регіонів, таких, як Станіславщина та Дрогобиччина, щоб отримати деякі запаси продовольства. Окремі санітарки з Дорогичівського району, яких відправляли в інші села, організовували харчову допомогу, проте їм бракувало ресурсів для ефективної боротьби з голодом. У таких поїздках люди часто привозили лише невелику кількість борошна та продуктів, що вистачало лише на декілька днів. Переповнені потяги, у яких люди змушені були їхати на дахах, ставали ще однією причиною численних смертей серед голодуючих [5, арк. 3–4].

Робітники та службовці перебували в не менш важкому становищі. Низька заробітна плата не дозволяла купувати навіть основні продукти на базарі, де ціни були надто високими. Наприклад, жінка службовця в Скалі-Подільській придбала 1 л молока, 0,5 кг хліба та 40 г сала, витративши 100 карбованців (далі – крб.), що не вистачало навіть на обід. Для прикладу, зарплата робітників становила від 150 – до 200 крб., службовців – до 350 крб., що було недостатньо навіть для мінімальних потреб [5, арк. 3]. Ситуація з невиплатою заробітної плати залишалася надзвичайно складною, особливо для робітників, які працювали у лісі в Скала-Подільському районі, де зарплата не виплачувалася упродовж шести місяців. Такі умови призводили до фізичного виснаження працівників, оскільки нестача їжі та належних матеріальних умов впливала на їхню здатність виконувати трудові обов'язки. Це спричиняло не лише тимчасову непрацездатність, а й призводило до летальних випадків. Зокрема, двоє молодих робітників з села Гуків, померли від

голоду. Водночас, незважаючи на надзвичайну ситуацію, селяни не отримували необхідної допомоги від уряду. Окремі санітарки з Дорогичівського району, яких відправляли в інші села, організовували харчову допомогу, проте їм бракувало ресурсів для ефективної боротьби з голодом [5, арк. 4].

Між тим, матеріальна скрута та відсутність належних умов життя підштовхували робітників та службовців до спекуляцій і крадіжок. Завідувачі сільських господарств користувалися подвійними картками на хліб і отримували покарання за спекуляцію. Працівники, які займалися поширенням газет, спекулювали цінами, продаючи видання за завищеними тарифами. Відзначалася спекуляція серед робітників спиртових заводів, млинів та лісопилок. Навіть директори машинно-тракторних станцій, були помічені в хабарництві за надання спеціальних послуг, таких як продаж продукції та зняття штрафів. Найбільше процвітало хабарництво серед працівників «Сортнасінеовочу» в Мельниці-Подільській, де службовці вимагали та отримували хабарі від селян за звільнення від виконання обов'язкових поставок м'яса і молока. Матеріальні труднощі призводили до розширення корупційних практик і посилювали соціальну напругу. Окремі адміністративні працівники ставали об'єктами кримінальних розслідувань. Наприклад, Володимира Кучера, агента «Укрплодоовочу», засудили на 10 років за присвоєння картоплі з державних поставок. Працівник «Заготзерна» М. Марчуков – отримав 1 рік в'язниці за крадіжку пшениці. Причинами цього явища були надміру високі ціни на продукти харчування. Наприклад, на весну 1947 р. вартість 1,5 кг хліба складала 70–100 крб., 1 ц пшеничної муки – 5 тис. крб., 1 кг кукурудзяного борошна – 40 крб., 1 кг сала – 150–200 крб., 1 копи в'язанок соломи – 400–500 крб. [5, арк. 4].

Звичайно, в таких ситуаціях, як голод, посуха, повінь та інші лиха, уряд мав надавати допомогу своїм громадянам, яких спіткала біда. Однак у цьому випадку державна допомога була відсутня, і замість того, щоб полегшити страждання, влада грабувала селян. Це було особливо помітно, коли чиновники багато говорили про допомогу голодуючим, але насправді їхні дії виявилися далекими від обіцяного. Коли навесні харчові запаси почали вичерпуватися, а ситуація ставала дедалі критичнішою, населення почало звертатися до уряду за допомогою. Щодня на дорогах можна було побачити валки голодних, виснажених, або опухлих від голоду, які стояли в черзі перед районними виконавчими комітетами, сподіваючись на підтримку. Однак замість допомоги вони отримували лише обіцянки від партійних функціонерів і насмішки. Лише ті, хто підписував заяву про співпрацю з радянськими органами, могли розраховувати на якусь допомогу. Хоча вона була мізерною, її вистачало тільки на те, щоб пережити ще один день голоду. Так, у селі Більче-Золоте Борщівського району оперуповноважений Сергієнко дав селянину 20 кг кукурудзи за те,

що він видав дружину підпільника. Оперуповноважений з Товстенського району Камінський, в свою чергу, ходив з мішком пшениці, заохочував голодних селян до «співпраці». Ці приклади свідчили про те, як в умовах голоду деякі радянські чиновники, замість того, щоб допомогти громадянам, використовували ситуацію для особистої вигоди та маніпуляцій в умовах складного економічного становища [5, арк. 4–5].

Коли населення зверталось на мітингах до районних представників за допомогою, воно часто отримувало відповідь: «Запишіться в колгосп, і держава вам допоможе» або ще більш примітивно: «Радьте собі, як знаєте». Були й випадки, коли деякі представники влади давали поради, які не мали жодного сенсу в умовах голоду. Наприклад, партійний секретар Василець на мітингу в селі Гуштин Скала-Подільського району порадив місцевим жителям збирати липу, перемішувати її з картоплею або мукою і пекти з цього «паляниці». Допомога, яку пропонувала радянська влада, насправді мала на меті змусити людей вступити в колгоспи, під контролем яких було надано навіть мінімальні запаси. У Борщівському районі працездатним кандидатам для вступу в колгосп давали допомогу у розмірі 25 кг збіжжя. Проте така «допомога» часто ставала інструментом тиску з боку партійців, примушуючи людей приймати непотрібні рішення. Наприклад, в селі Турильче Скала-Подільського району майже половина населення вступила до колгоспу саме заради такої допомоги [5, арк. 5].

Голод завдав фізичних і моральних втрат. Багато людей страждали від туберкульозу та інших хронічних захворювань. Втрати, спричинені голодом, були значними. Статистичні дані свідчили про такі наслідки. У Скала-Подільському районі зафіксовано 171 випадок набряків, з яких 158 людей померли від голоду. Вмираючих не розрізнялися за віком – серед них були особи віком від 3 – до 70 років, включаючи багатьох, хто отримав медалі за працю в радянських господарствах. У Заліщицькому районі померло понад 60 осіб, а в місті Заліщики на вулиці померла дівчина з Буковини. У Борщівському районі зафіксовано 1260 випадків набряків, а 32 людини померли від голоду. Ще дві жінки з села Худиківці Мельни-Подільського району померли від голоду, після того як їхні тіла опухли [5, арк. 7].

Висновки. Надзвичайні звіти Чортківсько-Бережанської округи ОУН є унікальним джерелом для дослідження соціально-економічної ситуації на Тернопільщині в повоєнний період. Вони містять свідчення про голод, політику окупаційної радянської влади, що дозволило зрозуміти особливості функціонування українського підпілля та його спроби документувати суспільні процеси. Аналіз цих звітів відкриває нові перспективи у вивченні історії українського визвольного руху, зокрема його інформаційно-аналітичної діяльності. Вони також свідчать про масштаби гуманітарної кризи, що охопила Україну в повоєнний час,

відображають складність становища, в якому опинилося населення окупованих територій. Подальше дослідження надзвичайних звітів є важливим завданням для істориків, оскільки вони не лише розширюють уявлення про трагедію українського народу, а й допомагають сформуванню цілісної картини повоєнних подій, пов'язаних з голодом 1946–1947 рр. на Тернопільщині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архів з бідону: оцифровані і стали доступні назгал документи Чортківсько-Бережанської округи ОУН. URL: <https://www.gazeta1.com/statti/arhiv-z-bidonu-otsyfrovano-i-stalo-dostupno-nazagal-dokumenty-chortkivsko-berezhanska-okrugy-oun/> (дата звернення: 10.03.2025).
2. Веселова О. М. Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 98–124.
3. Шитюк М. Дослідження голоду 1946–1947 років в працях миколаївських науковців. Історіографія проблеми. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. Червень 2017. № 1 (43). С. 140–143.
4. Терещук Г. Свідок голоду 1946–1947 років: хто не мав грошей чи речей на обмін – умирав. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/holod-ukrayina-1946-1947-roky/31111293.html> (дата звернення: 10.03.2025).
5. Надзвичайний звіт (про голод на східних областях України) по Мельниці-Подільському району [Чортківського надрайону ОУН] від 22 жовтня 1946 р. Приєднано надзвичайний звіт Чортківського надрайону ОУН про голод в 1946/1947 роках (жовтень 1947 р.) Машинописи. *Державний архів Тернопільської області*. Ф. Р-3567. Оп. 1. Спр. 68. 7 арк.